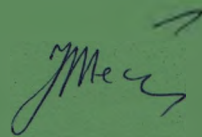

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

ТЕСЛЕНКО Ігор Анатолійович

УДК 947.78 “16/17”

**ОСТРОЗЬКА ВОЛОСТЬ У 1565-1608 РОКАХ:
формування території, структура землеволодінь та механізм управління**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ЯКОВЕНКО Наталя Миколаївна,
завідувач кафедри історії
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
КРИКУН Микола Григорович,
професор кафедри історії слов'янських країн
Львівського національного університету
імені Івана Франка

кандидат історичних наук,
СОБЧУК Володимир Дмитрович,
доцент кафедри суспільних дисциплін Кременецького
обласного гуманітарно-педагогічного інституту
ім. Тараса Шевченка

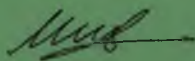
Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України

Захист відбудеться « 9 » червня 2006 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.008.02 у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди, 2, корп. 1, ауд. 301).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» (04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди, 2, корп. 1).

Автореферат розіслано « 4 » травня 2006 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

Ю.А. Мицик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Питання, пов'язані з історією роду князів Острозьких, найпотужнішого з-поміж руських аристократичних родів XV-XVII ст., і, зокрема, з життям та діяльністю “некоронованого короля Русі” кн. Василя-Костянтина Костянтиновича (1526-1608), привертають увагу дослідників уже понад півтора століття. На сьогодні накопичився солідний доробок, присвячений дискусійній проблемі першовитоків роду та його генеалогії, ролі Острозьких в історії Православної Церкви й розвиткові освіти та культури, позиціям у міжконфесійній боротьбі кінця XVI – початку XVII ст. тощо. Практично в кожній із цих робіт постулюється як самоочевидне, що Острозькі з другої половини XVI ст. були найбільшими землевласниками Речі Посполитої. Це обумовлювало їхній особливий статус у державі та пояснювало впливовість членів роду в тогочасному соціумі, передусім руському, де Острозьких сприймали як “оборонців і протекторів” Русі-України. Проте у визначенні конкретного майнового потенціалу дослідники до сьогодні не змогли просунути далі голосливих тверджень про “казкові багатства”, або, в кращому випадку, наведення дуже неточної цифри княжих міст і сіл, що мандрує історіографічними текстами ще з XVIII століття. Тимчасом без відповіді на питання, чим *реально* обумовлювався суспільний потенціал всесильного роду та якими були *реальні*, “матеріалізовані” механізми його впливу, годі очікувати поступу не лише в дослідженнях феномену Острозьких, а й взагалі в соціокультурних та соціорелігійних студіях тогочасної історії Русі-України. Відтак, здійснена в даній дисертації спроба вперше відтворити на підставі якнайширшого кола джерел майновий аспект життєдіяльності роду е, без сумніву, актуальною.

Зрозуміло, що в межах одного дисертаційного дослідження неможливо простежити в деталях функціонування усіх латифундій Острозьких, які налічували близько 2 тис. населених пунктів і лише на Волині займали майже третину її площі. В зв'язку з цим головну увагу в дисертаційній роботі зосереджено на гніздовому маєтку – так званій Острозькій волості, що була родовою колицкою Острозьких та, водночас, мала символічний статус осердя “Острозького князівства”.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукової програми кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія” “Східно-Центральна Європа як історичний регіон і геополітична реальність”.

Мета дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в тому, аби на прикладі Острозької волості простежити формування латифундій князів Острозьких, усталення в них управлінських інституцій та форм розподілу землі між службовою шляхтою. Для реалізації даної мети було поставлено такі дослідницькі завдання:

- висвітлити обставини переходу волості від одних власників до інших упродовж 1542-1574 рр.; встановити декларовані та приховані мотиви претендентів;
- показати легальні та сумнівні з погляду закону шляхи прирощення земельної власності князем Василем-Костянтином Острозьким;
- реконструювати кордони, густоту заселення та загальну площу Острозької волості в ході її поступового розширення;
- встановити персональний склад Острозького замкового уряду; дослідити функції замкових намісників та дрібніших урядників волості;
- проаналізувати структуру землеволодіння на території волості; окреслити й пояснити запроваджені князем зміни у співвідношенні замкових, боярсько-шляхетських та церковних маєтків;
- охарактеризувати соціальний склад, життєві пріоритети та внутрішню ієрархію службової шляхти-землевласників, що мешкала в Острозькій волості.

Об'єктом дослідження є мобілізація та перерозподіл й перевпорядкування земельної власності на теренах Русі-України в умовах поступового згасання середньовічних практик та витіснення їх новою, ранньомодерною моделлю соціальних та майнових відносин.

Предметом дослідження є комплекс маєтків, що в той чи інший час увійшли до складу Острозької волості, а також механізм управління ними, себто функціонування Острозького замкового уряду.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Для з'ясування конкретних завдань було використано порівняльний, історико-географічний і квантитативний методи, а також підходи мікроісторії та просопографії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1565 по 1608 рік. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений двома обставинами. По-перше, в 1565 р. Острозька волость перейшла у власність особи, яка не належала до роду Острозьких, і це стало каталізатором тривалої боротьби за “збирання спадщини”, виявляючи доти ще не надто виразні амбіції та претензії княжого роду на лідерство в регіоні. По-друге, внаслідок адміністративних реформ 1564-1566 рр. у Великому князівстві Литовському було запроваджене регулярне судово-нотаріальне діловодство, що дозволяє власне з цього часу простежувати мобілізацію землеволодіння не за поодинокими актами, а за достатньо масовою документацією.

Верхньою хронологічною межею є дата смерті князя Василя-Костянтина Острозького († 1608), який після успішного повернення родового гнізда понад три десятиліття володів Острожчиною, і саме за нього адміністративна структура центру “імперії Острозьких” набула завершеності, водночас кристалізувалася

службово-клієнтарна сітка тутешніх землевласників, які володіли маєтками з умовою служби князю.

Територіальні рамки дослідження – Острозька волость, яка в другій половині XVI – на початку XVII ст. лежала в межах Луцького та Кременецького повітів Волинської землі (від 1569 р. воеводства). Населені пункти Острозької волості на сьогодні входять до складу Білогірського, Ізяславського, Славутського районів Хмельницької області та Гошанського, Дубенського, Здолбунівського, Острозького й Рівненського районів Рівненської області.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі вперше в українській історіографії на основі широкого кола джерел реконструюється історія та внутрішній устрій Острозької волості другої половини XVI – початку XVII ст. В ході дослідження вдалося:

- з'ясувати досі невідомі епізоди боротьби кн. В.-К. Острозького за тимчасово втрачені батьківські володіння;
- встановити обставини та час інкорпорації деяких навколишніх маєтків до складу Острозької волості;
- окреслити кордони, вирахувати загальну площу та чисельність населення Острожчини в досліджуваний період;
- укласти максимально повний перелік населених пунктів Острожчини;
- проаналізувати процес перерозподілу земельної власності між слугами та клієнтами князя;
- реконструювати персональний склад замкового уряду і визначити функції замкових та волосних урядників;
- простежити склад острозької службової шляхти, що тримала землі в маєтку між 1565 і 1608 рр.

До наукового обігу введено значну кількість невідомих документів, які зберігаються в архівах України, Польщі та Росії. Разом з тим, автентичність кількох давно опублікованих актів, які досі користувалися довірою істориків, поставлено під сумнів.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть бути використані в ході підготовки узагальнюючих праць з історії магнатського землеволодіння Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст., а також при написанні спеціальних робіт, присвячених маєтковому господарству та біографіям князів Острозьких. Дисертація містить великий фактичний матеріал про клієнтарно-патрональні відносини та персоналії родів, пов'язаних службовими обов'язками з власниками Острога, що потенційно сприятиме пошквалюванню історико-біографічних студій та досліджень у ділянці патронату-клієнтури. Врешті, окремі положення роботи, а також вміщені у додатках списки населених пунктів Острожчини, де вказано перші згадки про те чи інше село і його давні назви, незамінні для використання при підготовці історико-географічного словника Волинської землі (від 1569 р. воеводства).

Наукова апробація результатів дисертації здійснювалася у формі доповідей, виголошених: 1) на засіданнях міждисциплінарного семінару Товариства дослідників Центрально-Східної Європи (Національний університет “Києво-Могилянська академія”, 2000-2004 рр.); 2) на Першій Всеукраїнській науковій конференції “Сангушківські читання” (м. Славута, 2003 р.); 3) на щорічній конференції “Дні науки НАУКМА” (м. Київ, 2003 р.); 4) на регіональній історико-краєзнавчій конференції “Південно-Східна Волинь в контексті давньої та середньовічної історії України” (м. Нетішин, 2004 р.). Результати досліджень викладено в 10 наукових публікаціях, у тому числі трьох статтях, надрукованих у фахових виданнях, зареєстрованих ВАК України.

Структура дисертаційного дослідження зумовлена його метою та завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та 7 додатків, у тому числі 1 карти. Загальний обсяг дисертації – 251 с.; основний текст займає 185 с., список джерел і літератури 33 с. (469 позицій), додатки 33 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми, розкрито її актуальність, визначено об’єкт і предмет дослідження, окреслено його хронологічні рамки, сформульовано мету і завдання роботи, вказані наукова новизна та практичне значення дисертації, форми апробації одержаних результатів.

У першому розділі “Історіографія та джерельна база дослідження” проаналізовано стан наукової розробки проблеми та охарактеризовано використані в роботі джерела.

Історіографія. Острозька волость як цілісна адміністративно-територіальна одиниця, попри давній інтерес істориків до її власників – представників наймогутнішого магнатського роду ранньомодерної України-Русі, на окреме ґрунтовне дослідження досі не дочекалася. Більше того, до середини XIX ст. маєткове господарство князів Острозьких взагалі майже не привертало уваги вчених. Аналізуючи політичну кар’єру Острозьких та їхню участь у міжконфесійній боротьбі кінця XVI – початку XVII ст., такі дослідники, як В. Домбровський, М. Максимович, М. Костомаров та П. Куліш, лише побіжно згадували про майновий потенціал руських “королев’ят”. Перші кроки, направлені на заповнення цієї прогалини, здійснив історик-аматор, викладач Острозького дворянського училища Яким Перлштейн. У 1847-1852 рр. він опублікував дві праці про минуле Острога та “Острозького князівства”¹, в яких уперше

¹ *Перлштейн И.* Описание города Острога // ЧИОДР. – М., 1847. – Кн. 4. – С. 137-142; *Перлштейн А.* Несколько слов о княжестве Острогском // Временник ОИДР. – М., 1852. – Кн. 14. – С. 33-48.

проаналізував низку раніше невідомих документів, насамперед акт поділу маєтків між братами Янушем та Олександром Острозькими 1603 року. Наголошуючи слідом за попередниками на споконвічній “російськості” територій, приєднаних до імперії Романових внаслідок поділів Речі Посполитої, роботи Перлштейна, по суті, мали за мету заперечити польські претензії на ці землі шляхом окреслення володінь Острозьких – нащадків Рюрика і оборонців православ’я, котрі розпоряджалися своїми розлогими маєтностями, за висловом автора, “самовластно” й надзвичайно цінували все, що нагадувало їм “о царственном их происхождении от древнейших князей русских”².

Своєю чергою, польські історики XIX – початку XX ст. не погоджувалися з концепцією “споконвічної російськості” Острозьких, навпаки – обґрунтовували інтегрованість у політичний та культурний світ Речі Посполитої, залучаючи для цього чималі масиви джерел, у тому числі неопублікованих. Особливо важливими в цьому плані стали дослідження А. Пшездзєцького, присвячені біографіям Беати Острозької (1515-1576) та її дочки княжни Гальшки (1540-1582)³. Опрацювавши широке коло джерел, автор уперше описав боротьбу за спадщину між нащадками К.І. Острозького та показав, яким чином половина їхніх родових земель включно з Острогом опинилася в руках польського магната Ольбрахта Ласького.

Надзвичайно суттєвим кроком у студіях над маєтковим господарством Острозьких стало використання з кінця XIX ст. фіскальних реєстрів, які дозволили не лише уточнити межі володінь роду, а й до певної міри реконструювати їхній адміністративний устрій. Зокрема, Антоній Ролле використав у своїх роботах інвентар частини Острозьких маєтків 1620 р., а Александр Яблоновський опублікував податкові реєстри Волинського воєводства другої половини XVI ст., у тому числі Острожчини⁴. Заслугою Яблоновського є й те, що він, спираючись на податкові матеріали, вперше описав Острозьку волость⁵. І хоча його коротка характеристика сьогодні виглядає поверховою, однак сама поява такої розвідки створила передумови для поглибленого вивчення історії маєтків, розташованих навколо Острога. На жаль, катаклізми початку XX ст. завадили подальший розробці даної теми, а після Другої світової війни в польській історіографії усталилась негласна заборона на вивчення тих теренів давньої Речі Посполитої, які після 1939 року стали частиною СРСР. За півстоліття світ побачила лише одна публікація Юзефа Длугоша про поділ острозьких володінь 1621 року⁶.

² *Перлштейн А.* Нескольсько слов о княжестве Острогском... – С. 39, 44-45.

³ *Przedziecki A.* Elżbieta ks. Ostrogska // Biblioteka Warszawska. – 1862. – № 4. – С. 189-212; *їїго ж:* Jagiellonki polskie w XVI w. Obrazy rodziny i dworu. – Kraków, 1868. – Т. 2; Kraków, 1878. – Т. 5.

⁴ *Dr. Antoni J. [Rolle].* Wielka prywata // Trzy opowiadania historyczne. – Lwów, 1880. – С. 51-130; *Źródła dziejowe.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1889. – Т. 19 [Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole] / Wyd. A. Jabłonowski. – С. 14-16, 37-39, 41, 78, 80-82, 149.

⁵ *Jabłonowski A.* Pisma. – Warszawa, 1911. – Т. 4. – С. 183-184.

⁶ *Długosz J.* Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Wrocław, 1969. – Т. 16 [Historia]. – С. 3-15.

Суто економічними аспектами господарської політики Острозьких нині займається Ірина Ворончук¹⁹, яка, серед іншого, спробувала простежити формування величезного князівського “домену” впродовж XVI ст. З робіт інших дослідників варто згадати ґрунтовні розвідки Володимира Собчука, присвячені окремим маєткам Кременецького повіту з акцентом на зміні їхніх меж, приналежності та локалізації населених пунктів²⁰.

Останнім часом “острозька тема” почала набувати міжнародного статусу: у 2002 р. в Москві учень Б.М. Флорі Леонід Соболев захистив дисертацію, присвячену князеві В.-К. Острозькому як лідеру руської спільноти кінця XVI ст.²¹, опублікувавши перед цим декілька статей, у тому числі про маєткові суперечки в родині Острозьких²².

Щодо нашої роботи, то в ній у якості моделі широко використано праці польських істориків, що розглядають процеси мобілізації землеволодіння, господарську політику магнатів, структуру поземельної власності й механізми управління маєтковим господарством (Ю. Длугош, Я. Куртика, Я. Вронішевський, У. Августиняк²³ та ін.). Те саме стосується і проблематики патронально-

¹⁹ *Ворончук І.* Фільварок на Хмельниччині в першій половині XVII ст. (За матеріалами інвентаря волинських маєтків князів Острозьких 1620 р.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 87-98; *її ж:* Розбудова Острозького домену // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – К.-Старокостянтинів, 2001. – С. 59-73; *її ж:* Господарська активність князів Острозьких на теренах Східної Волині (за інвентарем 1620 р.) // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – К.-Старокостянтинів, 2001. – С. 73-91, 102-117.

²⁰ *Собчук В.* Крем’янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // ЗНТШ. – Львів, 1996. – Т. 232. – С. 380-399; *його ж:* Янушпольська волость у XVI – на початку XVII ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. – С. 101-104.

²¹ *Соболев Л.* Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Московский Государственный университет им. М.В. Ломоносова. Исторический факультет. – М., 2002.

²² *Соболев Л.* Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозиуму 29-30 червня 2001 р. – Старокостянтинів, 2001. – С. 33-48.

²³ *Długosz J.* Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Wrocław, 1969. – Т. 16 [Historia]. – С. 3-15; *Czapliński W., Długosz J.* Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w. – Warszawa, 1976. – S. 71-98; *Długosz J.* Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku (powstanie, rozwój, podziały). – Opole, 1997; *Kurtyka J.* Latyfundium Tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV-XVII wiek). – Kraków, 1999; *Wroniszewski J.* Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze. – Poznań-Wrocław, 2001; *Kurtyka J.* Szlachta sandomierska – szlachta europejska. Kilka uwag na marginesie pracy Jana Wroniszewskiego, Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu // Roczniki Historyczne. – Poznań, 2002. – R. 68. – S. 209-228; *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001.

кліентарних стосунків, кланової організації та формування інституту залежного від магнатів зем'янства (А. Мончак, У. Августиняк, в Україні – Н. Яковенко²⁴).

Загалом можна констатувати, що попри наявність значного масиву історичної літератури, присвяченої князям Острозьким, недостатньо вивченим залишається питання про юридичний статус, розміри та структуру їхніх землеволодінь, зокрема Острозької волості.

Джерельна база дослідження. Основою джерельної бази дисертаційної роботи є архівні та опубліковані матеріали. У зв'язку з тим, що внутрішня документація Острозької волості (насамперед, замкові та рахункові книги) до наших днів не дійшла, першорядного значення набуває актовий матеріал судово-адміністративних установ Волині, що нині зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Найбільше інформації про Острожчину, територія якої входила почасти до Луцького, почасти до Кременецького повітів Волинської землі/воєводства, містять у собі луцькі та кременецькі гродські²⁵ (фонди 25, 21), земські (фонди 26, 22) і підкоморські (фонд 24) судові книги. Необхідно відзначити, що до них щороку вносилися десятки, а то й сотні записів (офіційні та приватно-правові документи, судові декрети, свідчення, скарги), які прямо чи опосередковано стосувалися Острозької волості, її власників, різних прошарків місцевого населення. Саме завдяки фронтальному перегляду актових книг за період від 1565 до 1608 р. (154 одиниці зберігання) стало можливим написання цієї роботи, зокрема, укладення переліку острозьких зем'ян, встановлення часу появи певних населених пунктів, фіксація поземельних надань власників маєтку своїм слугам та церковним інституціям. Важливі свідчення про Острозьку волость, а також про принцип функціонування замкового уряду, почерпнуто з єдиної збереженої дотепер заславської замкової книги за 1572-1575 рр., яка зберігається в Архіві Сангушків у Кракові.

Суттєву роль при написанні роботи відіграли т.зв. описово-статистичні джерела, перш за все інвентарі Острожчини 1571, 1620, 1621 рр., податкові матеріали 1570, 1577 (два), 1582, 1583, 1589, 1604, 1629 рр. та дільчі акти 1542 і 1603 рр. Деякі з них, як уже згадувалося, були видані А. Яблоновським та В. Атаманенком.

Важливі відомості про правові підстави розширення маєткового господарства В.-К. Острозького подає укладений 1594 р. “сумарій”, де описано всі наявні в родовому архіві документи на нерухому власність. Деякі з цих документів потрапили до так званих метрик – книг королівської та великокнязівської канцелярій. У процесі написання дисертації нами опрацьовано Литовську, Руську

²⁴ *Mączak A.* Klientela. – Warszawa, 1994; *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

²⁵ До проведення у ВКЛ судово-адміністративних реформ 1564-1566 рр., внаслідок яких на базі старостинського уряду було утворено гродські суди, ці книги називалися “замковими” (книги замкового уряду).

(Волинську) та, частково, Коронну метрики. Доповнює відомості про церковне землеволодіння у волості колекція паперів Дерманського монастиря, що зберігається в ЦДАК України (ф. 2072).

У даному дослідженні частково залучено кореспонденцію В.-К. Острозького та членів його родини. Її основний масив зберігається в архівах Варшави (Archiwum Główne Akt Dawnych) та Кракова (Archiwum Państwowe w Krakowie). Серед інших епістолярних джерел опрацьовано чернеткову книгу листів О. Заславського за 1616-1618 рр., а також опубліковане листування деяких магнатських родин.

З-поміж наративних джерел використовується “Острозький літописець”, укладений невідомим автором, який жив у маєтках нащадків київського воєводи²⁶, а також дотепер маловідома хроніка Острозького фарного костелу (Архів Сангушків у Кракові). Окремі нюанси боротьби князя Василя-Костянтина за повернення спадщини описано в мемуарах Лукаша Гурицького та щоденнику Федора Свляшевського²⁷. Про руйнівний напад Орди на волинські маєтки Острозького в 1577 р. розповідає очевидець Бартош Папроцький²⁸.

Для укладання мапи Острозької волості було залучено всі доступні картографічні та документальні джерела, зокрема межові та дільчі акти, інвентарі, поодинокі згадки про межові лінії в судових матеріалах. Внаслідок цього вдалося суттєво доповнити, а подекуди й виправити вже існуючі карти Острожчини, підготовлені А. Яблоновським та О. Барановичем²⁹.

Таким чином, джерельна база дає достатньо матеріалів для вивчення історії Острозької волості зазначеного періоду.

Другий розділ “Формування Острозької волості та боротьба за неї поміж претендентами” складається з чотирьох підрозділів. У першому “*Початки формування Острозької волості*” проаналізовано найдавніші згадки про маєток і доведено, що надалі та підтвердні привілеї на Остріг кінця XIV – початку XV ст., автентичність яких викликала сумніви дослідників, не є фальсифікатами. В роботі простежуються шляхи прирощення навколишніх земель до ядра волості впродовж 1385-1564 років. Особливу увагу приділено правовому статусу маєтку після поділу володінь між спадкоємцями К.І. Острозького в 1542 році. Умови цього поділу не влаштували Василя-Костянтина Острозького, який десятьма роками пізніше здійснив невдалу спробу заволодіти Острогом та іншими землями своєї небоги княжни Гальшки, що перебувала під опікою матері Беати з Костельця. У

²⁶ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971.

²⁷ Górnicki Ł. Dzieje w Koronie Polskiej. – Wrocław, 1950; Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, nowogrodzkiego podsejda [1546-1604]. – Warszawa, 1860.

²⁸ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / wyd. Turowski K.J. – Kraków, 1858.

²⁹ Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu w. XVI-go na XVII-sty. – Warszawa-Wiedeń, 1899-1904. – S. 6; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930 (карта: Волинське воєводство 1629 р. Поселення і володіння).

роботі показано, яким чином Беата з Костельця змогла втримати контроль над маєтками дочки-спадкоємиці навіть після того, як Гальшку було видано заміж за Л. Гурку.

Керуючись почуттям помсти і розуміючи, що В.-К. Острозький не полишив сподівань об'єднати в своїх руках обидві частини батьківщини, Беата Костелецька відписала всі володіння, у тому числі й Острожчину, своєму другому чоловікові, серадзькому воєводі О. Лаському. Господарська політика серадзького воєводи аналізується в другому підрозділі *“Перехід Острозької волості у володіння Ольбрахта Ласького та його наслідки (1565-1570 рр.)”*. Встановлено, що пік експлуатації місцевих ресурсів припадає на 1570 р., коли Ласький наблизився до реалізації свого давнього плану – посісти молдавський престол. Того ж року він подарував землі Острозького князівства особисто королю Сигізмунду II Августу та його нащадкам, аби забезпечити лояльне ставлення володаря до свого авантюрного задуму.

У третьому підрозділі *“Острозька волость у 1570-1574 рр.: королівський домен”* розглянуто дискусійні питання про юридичний статус маєтку і права на нього литовського стольника Миколая Дорогостайського, якому король передав Острожчину в тимчасове користування. Показано, як у 1572-1573 рр. (після смерті короля, а згодом Л. Гурки) загострилася боротьба за Остріг між О. Лаським та київським воєводою В.-К. Острозьким. Завершує підрозділ детальний аналіз судового процесу між обома претендентами; відзначено, що, попри перемогу, князь Василь-Костянтин змушений був витратити чималі суми на викуп маєтків, котрі Ласький упродовж 1565-1570 рр. передав у заставу своїм кредиторам.

У четвертому підрозділі *“Волость як складова частина маєткового господарства Василя-Костянтина Острозького (1574-1608 рр.)”* описано процедуру введення у володіння Острожчиною нових власників, якими королівський суд визнав Гальшку Острозьку, вдову Л. Гурки, та князя Василя-Костянтина, а також розглянуто перепетії ще одного судового процесу 1571-1574 рр. – з колишнім “державцею” Острога М. Дорогостайським. Досліджуючи питання про те, кому реально належала волость після королівського судового декрету 1574 р., дисертант виявив досі невідомі документи, що ставлять під сумнів запис 1573 р., яким Гальшка ще до початку процесу з О. Лаським передавала себе й свої маєтки в опіку дядькові В.-К. Острозькому. Експертиза зазначеного документа, вписаного до луцьких гродських книг, дозволила з великою мірою вірогідності припускати, що він є фальсифікатом, який легітимізував претензії князя Острозького на Гальшчину половину батьківщини.

У 80-90-х роках XVI ст. В.-К. Острозькому вдалося суттєво розширити волость як завдяки активній колонізації малозалюднених теренів, так і шляхом приєднання до неї (в тому числі силою) сусідніх земель, що детально розглянуто в підрозділі. У 1600 р. з ініціативи київського воєводи розпочалися переговори про поділ усього князівства між двома його синами. Згідно з остаточною домовленістю (1603 р.), Острозький замок та волость були поділені на дві частини,

проте обидві, за згодою братів, мали залишитися у пожиттєвому володінні батька. У 1604 р., після раптової смерті Олександра, молодшого сина київського воєводи, умови угоди дещо змінилися, а саме: Олександрова вдова до повноліття старшого зі своїх синів погодилася передати успадковану нею половину Острожчини старшому синові Василя-Костянтина – краківському каштеляну Янушу Острозькому. Таким чином, після смерті в 1608 р. київського воєводи обидві частини волості (“дідична” та “опікуянська”) перейшли в розпорядження князя Януша.

Третій розділ “Структура Острозької волості в другій половині XVI – на початку XVII ст.” складається з трьох підрозділів. У першому з них – *“Кордони Острозької волості та її районування”* – на основі межових актів, інвентарів, судових декретів та інших документів, здійснено спробу реконструювати зовнішні межі маєтку. Особлива увага зверталася на персоналії власників сусідніх з Острожчиною земель, що дозволило показати, як після 1574 р. навколо столичної волості князя Василя-Костянтина поступово формувалася “захисний пояс” із маєтків його слуг та клієнтів. На початку XVII ст. Острозька волость, поділена течіями річок Горині та Вілії на три майже рівні частини, обіймала площу близько 1750 км².

У другому підрозділі *“Адміністративний центр Острозької волості”* проаналізовано механізм управління маєтком. Встановлено, що адміністративним центром волості служив Острозький “високий замок” (дитинець), де резидував замковий уряд, очолюваний намісником (“урядником”, “старостою”). Детально розглядаються повноваження та обов’язки намісника, якого призначав власник маєтку з-поміж своїх слуг; з’ясовано, що його функції зосереджувалися насамперед у судово-адміністративній сфері, тимчасом як військові прерогативи обмежувалися до командування замковою залогою. Вдалося встановити імена дев’ятих управителів Острожчини за період від 1565 по 1608 р.: Фронц Круш (1565), Антоній Ловський (1566-1571), Себастьян Гноєнський (1571-1572), Андрій Лозовський (1572-?), Каспер Янович (?-1574), Михайло Павлович (1574-1585), Ждан Боровицький (?-1587-1599), Прокіп Павлович (?-1601-?), Войцех Новицький (?-1604-1608). Після припинення повноважень урядника і до призначення його наступника управління маєтком здійснювали т.зв. справці.

Коли намісник з певних причин виїжджав з Острога, владні функції виконували його слуги, острозькі підстарости, які зазвичай отримували всю повноту повноважень. Слугами намісника були і писарі, які завідували замковою канцелярією (в джерелах збереглися імена восьми підстарост та двох писарів). Врешті, поточне функціонування замкового уряду забезпечували т.зв. “слуги замку Острозького”, а також кухарі, пекарі, ковалі, рекуні, теслі та ін. Питаннями оборони й ремонту фортифікаційних споруд займався “городничий” (згодом бурграбій), якому допомагав “ключник” (чи до його функцій входив традиційний обов’язок ключників ВКЛ, тобто збір медової данини – невідомо). Окрім урядників, що постійно перебували на замку, існувала категорія слуг, наділених спеціальними повноваженнями на території волості: “бирчі”, “сінничі”, “лісничі”.

Місто Остріг, хоч і перебувало в самому центрі волості, до її складу в 1565-1608 рр., очевидно, не входило, хоча деякі частини міської території підлягали юрисдикції замкового уряду. Підрозділ завершується описом “високого” замку (дитинця) та розташованого поруч із ним “пригородка” (“нижнього”, чи “окольного” замку), що являв собою складовий елемент Острозького маєтку.

В третьому підрозділі “*Структура волості: замкові володіння, зем’янські та церковні “держави”*” розглянуто три типи землеволодіння в Острожчині: замкове, зем’янське і церковне. Замкові села, по суті, були маєтками князівського столу, оскільки основні прибутки з них надходили до скарбниці власника. В роботі аналізуються свідчення про податки та повинності тяглих та інших залежних селян-підданих, а також розглянуто обов’язки панцирних і путних бояр, гайдуків, інших слуг, що становили значну частину мешканців замкових володінь.

Зем’янські села належали т.зв. острозьким зем’янам – зазвичай шляхтичам (або “ошляхетненим” боярам і міщанам), які “з руки” патрона тримали ґрунти в межах волості. Збираючи на свою користь податки з місцевого населення, вони мали виконувати кінну службу при панові, виставляючи визначену кількість вершників до княжих військових загонів. Серед загалу зем’ян окремо виділено старі потомственні фамілії, такі, як Боровицькі, Гриби, Деревенецькі, Долотецькі, Капустинські, Лебедські, Ледавські, Лобоси, Мошеницькі, Омелянські, Павловичі, Радогоські, Уздецькі, Урвенські, Хорівські, Цурківські та Шашкевичі. Встановлено, що ці роди були тісно споріднені між собою, а деякі з них, як Деревенецькі, Долотецькі, Хорівські та Цурківські взагалі вели спільне походження від боярина XV ст. Грицька Промчейка. Представники давніх місцевих родів, попри зміну власників волості і набуття маєтків поза Острожчиною, не залишали успадкованої від предків “вислуги”. На підставі численних прикладів окреслено кар’єрні перспективи “острозької шляхти” і показано, в який спосіб міг бути піднесений статус слуги. Зокрема, структура внутрішньої ієрархії, яка визначалася близькістю до патрона та посіданням престижних урядів, свідчить, що вихідці з родів потомствених слуг за життя В.-К. Острозького займали вищу сходинку, ніж прибульці. За нашими підрахунками, в другій половині XVI – на початку XVII ст. землю у волості посідали представники майже 70 родин, більшість з яких мала руське коріння. Пересічно на острозьку зем’янську родину припадало від половини до одного села.

Близько 15-20 % території Острожчини впродовж 1565-1608 рр. перебувало в умовній власності Церкви. В роботі показано, що дідич-патрон міг на власний розсуд відібрати поземельне надання своїх предків, змінити обсяги податків та повинностей церковних підданих, втручався в церковні справи. Зіставлення володінь Православної та Католицької Церков в Острожчині показало, що найбільше сіл (в різні часи від 4,5 до 5) тримав архімандрит Дерманського Святотроїцького монастиря. Краще були забезпечені землею настоятелі острозьких храмів та розташованих на території волості монастирів, гірше –

священики сільських парафій (згідно з нашими підрахунками, на початку XVII ст. тут налічувався 21 приход).

У дисертації наводяться цифрові показники, які ілюструють поступову зміну співвідношення замкових, церковних та зем'янських володінь в Острозчині на користь останніх. Показано, що до збільшення кількості зем'янських “держав” призвела активна колонізація в 1580-1590-х роках південних та, особливо, східних теренів волості. З податкових документів кінця XVI ст. випливає, що в середньому на одне замкове село припадало 14 димів (дворів), на церковне – 12, на зем'янське – 5. Загальна чисельність населення Острозької волості в цей час становила, за нашими підрахунками, бл. 7.000 чоловік.

У висновках підведені підсумки дослідження, які виносяться на захист:

– Острозька волость, вперше зафіксована в XIV ст. як гніздовий центр володінь роду Острозьких, перебувала в їхній безпосередній власності до 1539 р., далі до 1565 р. у володінні/управлінні вдови князя Іллі Острозького Беати з Костельця, після чого була подарована Беатою своєму другому чоловікові, серадзькому воеводі Ольбрахту Лаському в обхід спадкових прав дочки Гальшки Ілівни. Боротьба Василя-Костянтина, молодшого брата Іллі Острозького, за родове гніздо провадилася як силовими, так і легальними методами, завершившись успіхом у 1574 р. Проте один з ключових документів цього успіху – уступний запис Гальшки 1573 р., в якому та нібито передавала Василю-Костянтину свої права на Острозчину та інші мастки, як показала здійснена нами експертиза, є, найімовірніше, фальсифікатом.

– Зростання розмірів Острозької волості за часів В.-К. Острозького (1574-1608) відбувалося як шляхом колонізації та приєднання інших сіл острозького “домену”, так і шляхом насильницького захоплення маєтків сусідів, у тому числі – шести сіл Луцько-Острозької єпископії.

– Кордони Острозької волості станом на початок XVII ст. тягнулися близько 360 км., а її площа з 1.520 км² у 1565 р. зросла до 1.750 км² у 1608 р. Кількість населених пунктів упродовж досліджуваного періоду збільшилася на 30 % (від 66 до 97); у 1565 р. на одне село припадало 20 км² землі, в 1608 р. – 16 км².

– Управління маєтком здійснював Острозький замковий уряд, очолюваний старостою, в чиїх руках зосереджувалася судова та адміністративна влада. До складу уряду входили також *писар*, що керував замковою канцелярією, і *підстароста*, помічник старости. Юрисдикція уряду поширювалася на територію всієї волості й острозького замку. Фіскальні та управлінські обов'язки по окремих замкових селах виконували локальні урядники; крім того, у межах усієї волості аналогічні функції лежали на острозьких *бирчих*, *сіничих* та *лісничих*. Така управлінська структура копіювала аналогічну вертикаль влади й судочинства ВКЛ першої половини – середини XVI ст. та, як і там, спиралася на засади персоналізованих службових ієрархій влади/підпорядкування. З одного боку, це вказує на те, що Острозька волость функціонувала як самодостатня “держава в державі”, а з другого – опосередковано засвідчує консервативне світобачення

князя Василя-Костянтина, який так і не прийняв “модернізаційних” нововведень, що поступово проникали в життя волинського соціуму після переходу Волині з-під юрисдикції ВКЛ до складу Корони Польської.

– Основними формами землеволодіння в Острозькій волості були: *замкова* (села княжого столу), *зем'янська* (села в умовній власності слуг та клієнтів під обов'язком військової служби) і *церковна* (села в триманні настоятелів монастирів і найбільших острозьких храмів). Співвідношення кількості маєтків, що належали до зазначених форм землеволодіння, у другій половині XVI ст. повільно змінювалося на користь зем'янських “держав”, що пояснюється, головним чином, активною колонізацією південних та східних малозаселених теренів волості, де зем'яни, протеговані князем, виступали в ролі осадчих, створюючи свого роду “захисний рубіж” з військовозобов'язаних слуг на окраїнах маєтку. Формування цієї прикордонної смуги в Острожчині перегукується зі старими практиками як ВКЛ, так і Корони Польської, де аналогічні прикордонні смуги виникали шляхом так званої “військової колонізації”. Число замкових та церковних сіл станом на початок XVII ст. майже не змінилося порівняно з 1565 р., що теж опосередковано відсилає нас до консервативного світобачення князя Василя-Костянтина Острозького, який і в цій частині своєї поземельної політики керувався, можна думати, старим гаслом урядування ВКЛ – “старини не рухати, новини не вводити”.

– Соціальний склад острозької службової шляхти був доволі строкатим, складаючись як з потомствених “слуг Дому”, чиї предки служили Острозьким ще в XV ст., так і з “нових людей”, у тому числі не тільки русинів, а й вихідців із Великопольщі, Литви, Волощини тощо. Життєві пріоритети цих людей потребують окремого дослідження, проте немає сумніву, що основним імперативом для них виступала відданість інтересам “Дому”, бо це, зрештою, збігалось з кінцевою метою служби – набуття/збереження стабільної “осілості”, себто землеволодіння, що являло собою перепустку в тогочасний шляхетський соціум. Княжа протекція (“вдячність”) досягалася демонстрацією вірності (“любові”) до патрона, а зазначений вище пієтет князя Василя-Костянтина перед звичаєм та “старовиною” перетворював стосунки патронату-служби-клієнтури на достатньо надійну гарантію майбутнього.

Розглядаючи Острозьку волость як своєрідну модель магнатського господарювання в Русі-Україні на зламі Середньовіччя та ранньомодерного часу, мусимо визнати, що вона ще виразно “обернена в минуле”. На це вказують: старосвітські пріоритети екстенсивного нагромадження землі, які мотивуються примноженням “слави Дому”, а не раціоналістичним фактором вигоди; збереження в маєтковому господарстві та управлінні традицій і звичаїв “доброї старовини”; культивування серед службової шляхти та клієнтів імперативу вірності й відданості патрону як джерелу благ. Перераховані ознаки не суголосні тим соціальним новаціям, які поволі утверджувалися на Волині після Люблінської

унії 1569 року (перетворення землі на товар, бюрократизація системи управління маєтковим господарством, розгортання процесу емансипації шляхти тощо). Проте авторитет “старого князя” (Василя-Костянтина Острозького) створював, принаймні у його володіннях, ефективну загалу перед оновленням старих практик.

Основні положення дисертації викладені автором у наступних публікаціях:

1. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальською Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 102-123.
2. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 99-120.
3. Родинний клан Єрличів // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 135-188.
4. М.К. Дітеріхс (1874-1937) – автор нарису з історії Острозького князівства // Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С. 519-524.
5. Острожчина у фондї Волинського церковно-археологічного товариства // Наукові записки НаУКМА. Спеціальний випуск. – К., 1999. – Частина 1. – С. 135-143.
6. До питання про взаємини між родами князів Острозьких і Заславських // Острозька Академія. Студентські наукові записки. – Острог, 2000. – Т. 1. – С. 67-70.
7. З джерел до історії торгових зв'язків міста Острога // Острозька Академія. Студентські наукові записки. – Острог, 2001. – Т. 2. – С. 176-184.
8. До питання про родовід князя Федора Даниловича Острозького // Літературознавчі та історичні студії. Матеріали конференції. – Львів, 2002. – С. 195-200.
9. Роди острозьких міщан у помяннику Межигірського монастиря // Сангушківські читання. Збірник наукових праць. – Львів, 2004. – С. 210-212.
10. Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині / Вступ, нарис історії та упорядкування додатків Т. Вихованця та І. Тесленка. – Білий Дунаєць-Остріг, “Wołanie z Wołynia”, 2005. – 120 с.

АНОТАЦІЯ

Тесленко І.А. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. – Київ, 2006.

Дисертація присвячена історії Острозької волості – адміністративно-територіальної одиниці, що являла собою комплекс земель, розташованих по обидва береги річки Горині в її середній течії та зібраних навколо Острозького замку. В роботі простежено обставини переходу волості від одних власників до інших упродовж другої половини XVI – початку XVII ст.; показано шляхи укрупнення маєтку за рахунок колонізації малозалюднених теренів та інкорпорації сусідніх земель; окреслено кордони, вираховано площу та чисельність населення Острожчини. На основі актових джерел реконструйовано структуру Острозького замкового уряду, який складався зі старости, його намісника та писаря; висвітлено функції замкових та волосних урядників; проаналізовано основні форми землеволодіння на території волості (маєтки замкового столу, “зем’янські” та церковні “держави”). Розглянуто соціальний та етнічний склад, життєві пріоритети та внутрішню ієрархію острозької службової шляхти.

Ключові слова: Острозька волость, землеволодіння, князі Острозькі, замковий уряд, клієнтарно-патрональні зв’язки, острозька шляхта.

АННОТАЦИЯ

Тесленко И.А. Острожская волость в 1565-1608 годах: формирование территории, структура землевладения и механизм управления. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Национальный университет “Киево-Могилянская академия”. – Киев, 2006.

Диссертация представляет собой исследование по истории Острожской волости, административно-территориальной единицы, которая во второй половине XVI – в начале XVII в. лежала в пределах Луцкого и Кременецкого поветов Волынского воеводства. В работе анализируются документы, относящиеся к ранним этапам формирования Острожского имения, впервые зафиксированного в источниках XIV века. Их детальное изучение позволило убедительно доказать, что первые известные земельные пожалования князьям Острожским не являются фальсификатами. На основании широкого круга источников, в первую очередь материалов волынских судов, показаны неизвестные страницы многолетней борьбы киевского воеводы В.-К. Острожского (1526-1608) за обладание родовым

гнездом. В 1573 г., после приезда на Волинь племянницы князя и законной наследницы Острога Гальшки (Елизаветы) Ильиничны, возникла возможность инициировать судебный процесс за возвращение отцовских имений, находящихся во владении королевских дворян и кредиторов. Выступая в суде от имени тяжело больной Гальшки, киевский воевода знал, что в случае успешного завершения дела Острог и другие замки перейдут в его управление. Вместе с тем, как показала проведенная нами экспертиза, вписанный в луцкие гродские книги документ о уступке княжной своих имений дяде, является, скорее всего, фальсификатом.

Важное место в исследовании отводится способам укрупнения князем В.-К. Острожским «столичной» волости; показано, что в 1580-1590-х гг. имение значительно увеличилось вследствие активной колонизации мало заселенных территорий и насильственного присоединения соседних земель (в том числе владений Луцко-Острожской епископии). В диссертации рассматривается вопрос о разделе наследства между сыновьями киевского воеводы, которые еще при жизни отца поделили Острог и Острожскую волость на две части и согласились передать их «старому князю» в пожизненное держание.

Управление имением осуществлял замковый уряд, состоявший из назначенного владельцем Острога *старосты*, в руках которого сосредотачивалась судебная и административная власть, его *наместника* и заведовавшего канцелярией *писаря*. Кроме того, фискальными и некоторыми управленческими функциями были наделены острожские *бирчие*, *сенничие*, *лесничие*, локальные урядники.

Автором установлено, что основными формами землевладения в Острожской волости являлись: «*замковая*» (села княжеского стола), «*земьянская*» (села в условном владении слуг и клиентов на условиях военной службы) и «*церковная*» (села в держании настоятелей монастырей и острожских храмов). Особое внимание в диссертации отводится социальному составу, жизненным приоритетам и внутренней иерархии острожской шляхты («земян»). В ходе исследования выявлено два десятка старых землянских родов, представители которых, не смотря на смену владельца волости и приобретение имений за ее пределами, не оставляли унаследованной от предков «выслуги».

Ключевые слова: Острожская волость, землевладение, князя Острожские, замковый уряд, клиентарно-патрональные связи, острожская шляхта.

SUMMARY

Teslenko I. A. The Ostrih district 1565-1608: Territory formation, land ownership structures and mechanisms of administration. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Science in History with a major 07.00.01 – History of Ukraine. – National University of Kyiv Mohyla Academy. – Kyiv, 2006.

The dissertation is dedicated to the history of Ostrih district – a unit of administration which included the lands situated on the both banks of Horyn' river near its middle stream and which were subordinate to Ostrih castle. In this research the author studies the circumstances of transition of the district from one owner's possession to another during the second part of the sixteenth and the beginning of seventeenth centuries. The author establishes that the estate enlargement was due to the incorporation of neighbouring territories or colonization of sparsely populated areas; he also defines the borders and calculates the area and population of Ostrozhchyna. Using official records, the author reconstructs the system of castle administration, which consisted of a headman ("starosta"), his deputy ("namisnyk") and clerk ("pysar"); and establishes the functions of castle and district officials. The author analyses the main forms of land ownership in the district (castle demesne, church and nobles' estates), he also examines the social and ethnic structure of the "Ostrih nobility", its life priorities and inner hierarchy.

Key words: Ostrih district, land ownership, Ostrotsky princes, castle administration, patron-client relations, "Ostrih nobility".

